

CÂMPURILE DE URNE FUNERARE DIN BANAT

(Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)

Contribuția de față își propune să semnaleze probleme de rit și ritual funerar, așa cum și atât cât au putut fi surprinse în cursul cercetărilor arheologice și descoperirilor din necropolele plane de incinerare de la Livezile, (fost Tolvădia), Vatin, Deta¹, Cruceni², Bobda³, Parța⁴, Timișoara-Fratelia⁵, Voiteg, Peciu Nou⁶ și Ticvaniu Mare⁷. Toate aceste necropole pot fi date pe parcursul celei de a doua jumătăți a mileniului II a. Chr. Cronologic, ele acoperă câmpia vestică a Banatului fiind amplasate pe cursurile mijlocii și inferioare ale râurilor Aranca, Bega Veche, Bega, Pogăniș, Timiș, Bârzava și Caraș. Dacă spre vest și sud-vest extensia zonei cuprinsă de purtătorii acestei culturi, numită Cruceni-Belegiș⁸ este asigurată de cercetările din necropolele sud-dunărene de la Belegiș⁹ și Belgrad-Karaburma¹⁰, extensia ei estică, în ținuturile piemontane intens împădurite în preistorie, poate fi doar întrezărită grație unor cercetări mai modeste între care amintesc așezarea de la Vizma, (jud. Timiș)¹¹ și mormântul de incinerare în urnă expus la Muzeul din Caransebeș-Jupa¹². În cele ce urmează nu mi-am propus să analizez raporturile purtătorilor culturii Cruceni-Belegiș cu grupele de populație de pe Dunărea mijlocie din aval și amonte de Porțile de Fier sau cu grupurile ce se dezvoltau în jurul vărsării Mureșului în Tisa. O însiruire a caracteristicilor generale a necropolelor menționate, în măsura în care ele sunt cunoscute prin cercetări, o cred utilă pentru înțelegerea etno-arheologică a problematicii. Limitele — de până acum — ale cercetărilor impietează,

¹ Cercetările de la începutul secolului ale lui F. Milleker. Cf. *Milleker 1897*; idem, 1905; idem, 1906.

² Săpături de salvare inedite ale lui M. Moga în 1958, asistat de Ortansa Radu; săpături de salvare ale Ortansei Radu în 1967, vezi, *Radu 1973*; vezi, și *Horedt 1967*; idem, 1967/a.

³ Săpături de salvare inedite ale lui M. Moga, asistat de Ortansa Radu, în 1959.

⁴ Săpături de salvare inedite ale lui M. Moga, asistat de Ortansa Radu 1962.

⁵ Săpături de salvare inedite ale lui Fl. Medeleț în 1976—1978.

⁶ Săpături de salvare inedite ale lui Fl. Medeleț în 1986—1991. Aceste două necropole noi au fost semnalate de Fl. Drașovean. Îi mulțumim și pe această cale.

⁷ Cercetări M. Gumă și P. Rogozea. Informațiile ce le am privind această necropolă li se datorează. Le mulțumesc și pe această cale.

⁸ *Morintz 1978*.

⁹ *Tasić 1962*, idem, 1963; idem, 1964.

¹⁰ *Todorović 1977*.

¹¹ Cercetări de suprafață Fl. Medeleț, 1977—1979.

¹² În expoziția rezervației arheologice de la Jupa-Tibiscum. Descoperit în cartierul „Balta Sărată”.

inevitabil, — asupra incertitudinii unor generalizări care rămân — în parte — doar ipoteze de lucru.

Suprafața necropolelor este foarte puțin cunoscută. La majoritatea necropolelor bănățene ea nu a fost stabilită și situația nu diferă la necropolele din zonele înconjurătoare. Descoperirile mai mult sau mai puțin întâmplătoare făcute înainte vreme la Deta, Livezile sau Vatin nu ne pot fi de niciun folos în această discuție. La Parța au fost cercetate doar câteva morminte fără a fi surprinse limitele necropolei. La Cruceni și Bobda, în pofida cercetărilor mai extinse, nu s-a urmărit stabilirea întinderii necropolelor. Anumite estimări plauzibile au putut fi făcute la Fratelia-Timișoara unde necropola are forma unei elipse de cca. 600×300 m, adică de aproximativ 18 ha, mormintele nedepășind aceste limite controlate aproape integral. La Voiteg, unde necropola este amplasată pe un grind ușor înălțat, distrus parțial în perioada interbelică, suprafața necropolei va fi fost de cca. 3 ha, după cum o indică forma de relief, așa cum poate fi ea întrevăzută și în timpul unor mari inundații când, aproximativ această suprafață, nu este acoperită de ape. La Peciu Nou, forma de teren pe care este amplasată necropola și care va fi fost — în preistorie — un fel de „insulă” înconjurată de brațe ale râului Timiș mai mult sau mai puțin active, are o suprafață de aproximativ 2 ha, iar controlul arheologic efectuat a confirmat această estimare. Din câte cunosc, zona cercetată la Cruceni, indică că necropola acoperea o întindere mai mare de 1,5 ha. Dimensiunile suprafețelor de teren pe care erau amplasate necropolele difereau, deci, de la caz la caz, fiind ades în directă conexiune cu formele locale de teren.

Numărul de morminte constituie un criteriu mai important în stabilirea mărimii unei necropole și — implicit — a comunității care a constituit-o decât suprafața acesteia: la Timișoara-Fratelia au fost salvate aproape 300 de morminte și estimez la cel puțin tot atâtea numărul celor distruse cu un an înainte de 1976. Pe laturile de vest și nord extinderea necropolei timișorene era limitată de amplasarea așezării, dacă nu care cumva raportul de termeni ar trebui inversat, adică dacă nu care cumva spațiul sacru al necropolei a determinat limitele așezării spre est și sud. Între grupurile de morminte ale necropolei de la Fratelia există mari spații goale, neutilizate. Este de presupus, în acest caz, că mărimea spațiului necropolei nu a fost limitată spre sud și est decât după un anumit timp de funcționare, respectiv de constituire a acesteia. Limitele ei au fost stabilite arbitrar de către comunitate în absența unor fire de apă cum a fost cazul la Voiteg sau Peciu Nou. Situația de la Fratelia pare a fi asemănătoare cu cea de la Cruceni. La Cruceni, în peste 100 de morminte cercetate, nu se cunosc cazuri când un mormânt mai nou deranjează un mormânt mai vechi. La Fratelia, între aproape 300 de morminte există un singur caz de acest fel. Asemenea la Voiteg (un caz din 23 de morminte), dar diferită la Peciu Nou unde numărul mormintelor deranjate de morminte mai recente este de 14 dintr-un total de 76 morminte dezvelite, indicând, între altele, o „înghesuire” a înmormântărilor într-un spațiu limitat, oglindită și de dezvelirea pe o suprafață de numai 250 mp. a 92 de morminte. Cât privește problema stabilirii unei cronologii orizontale în interiorul necropolelor în discuție, aceasta nu face obiectul rândurilor de față.

Unele elemente de delimitare a spațiului atribuit necropolelor par să existe. Prin observații sau cercetări arheologice, la Fratelia — Timișoara și la Peciu Nou, s-a controlat o zonă ce depășește cu 30—60 m amplasamentul ultimului mormânt dezvelit. La Fratelia, aceasta s-a realizat prin decaparea terenului cu buldozerele. La Peciu Nou, secțiunea transversală prin necropolă, lungă de 130 m, a depășit cu 60 m ultimul mormânt dezvelit, iar pe celălalt ax, șanțul de asanare, perpendicular pe secțiune, a fost controlat pe o lungime de 300 m. În cazul necropolei de la Fratelia, s-a putut sesiza, la limita sudică a spațiului necropolei, o groapă rituală care avea, la fund, o depunere de vase sparte intenționat și două greutateți în formă de trunchi de piramidă din lut nears, iar la gură, după umplerea gropii, a fost pus un vas a cărui buză se va fi aflat, probabil, aproximativ la nivelul de călcare antic. Pe aceeași latură s-au găsit — în afara necropolei — și resturile unei platforme de ardere a defuncțiilor. O altă groapă rituală în care s-au depus vase fragmentare a fost surprinsă pe latura de nord a necropolei, în spațiul dintre ultimele morminte și primele locuințe ale așezării.

La Peciu Nou nu au fost surprinse (până în prezent) astfel de gropi rituale sau resturi ale platformei de ardere. Totuși, caracterul „special” al mormintelor de la periferiile de nord și sud ale necropolei este evident. Astfel, la limita de nord a „insulei”, pe care era amplasată necropola, aproape în zona mlăștinoasă încă din preistorie, era amplasat un mormânt de inhumatie în poziție chircită, care a avut ca inventar un ac din bronz cu terminație discoidală ce trecea pe sub craniu din zona cervicală până sub mandibulă. Pe aceeași margine a necropolei, la câțiva metri de mormântul de inhumatie, s-a găsit și singurul — până acum — mormânt cenotaf de la Peciu Nou în care, alături de vase ceramice și o ofrandă de carne, s-a aflat și un pumnal din bronz netrecut prin focul rugului. La cealaltă limită, de sud, a „insulei”, ultimul mormânt de incineratie descoperit și unicul de acest fel în toate necropolele cercetate până acum în Banat, avea urna, strachina și cana plasate vertical cu gurile în jos. Oasele incinerate din urnă — puțin numeroase — erau însoțite de cochilia unei scoici de râu, piesă insolită în inventarul mormintelor, toate aceste elemente fiind indicii ale unei morți neobișnuite.

Cred că putem presupune în cazul necropolelor în discuție că spațiul destinat acestora era bine delimitat și sacralizat. Doar Milleker, la Vatina, susținea că mormintele ar fi fost amplasate printre locuințe. În cazul respectiv pare a fi vorba de două epoci diferite de utilizare a aceluiași teritoriu în scopuri diferite și este singurul caz ce-l cunosc, pentru această epocă în Banat și în zonele înconjurătoare. Presupun că pe lângă gropile rituale, platformele de ardere sau mormintele „speciale” plasate la confiniul spațiului consacrat necropolei, acesta va fi fost delimitat și prin alte elemente — probabil stâlpi din lemn — a căror urmă nu a putut fi încă sesizată. La niciuna din necropolele în discuție nu s-a sesizat delimitarea perimetrului prin șanțuri, valuri, palisade sau siruri de pietre.

Raportul dintre așezare și necropolă, prezintă o reală importanță. În cercetările mai vechi de la Cruceni, Bobda sau Parța nu au fost descoperite așezările cărora le aparțineau necropolele. În urma cercetărilor de la Fratelia, Voiteg și Peciu Nou așezările au fost depistate în apro-

pierea necropolelor. La Fratelia, unde au fost cercetate 20 de locuințe semiîngropate, distanța dintre sat și cimitir este de numai 10—20 m pe anumite porțiuni. Între altele, ceramica descoperită în morminte își găsește analogii în cea din locuințele cercetate, infirmând ipoteza caracterului special funerar al inventarului ceramic al mormintelor. La Voiteg și la Peciu Nou așezările se află la 300—500 m de necropole, dincolo de zone mai joase străbătute în preistorie de vechi brațe de râu. Așezările sunt deschise și — în ansamblul lor — laolaltă cu inventarul mormintelor, indică o populație rurală de agricultori și crescători de vite sedentari care se ocupau de asemenea cu vânătoarea. Nu este exclus ca acest grup de traci nordici din câmpia Banatului să-și fi organizat apărarea în mari fortificații de pământ, de refugiu, cu utilizare comună, cum a fost cea de la Jadani (azi Cornești, jud. Timiș)¹³. În sfârșit, sunt de menționat ipotezele demografice avansate în urmă cu mai mulți ani de către regretatul Dardu Nicolăescu-Plopșor și de către Wanda Wolski¹⁴.

Elementele ritului de înmormântare sunt relativ clare. În șirul necropolelor discutate, cele peste 500 de morminte cunoscute sunt exclusiv morminte plane de incinerare în urnă cu excepția a două morminte de înhumare în poziție chircită de la Peciu Nou. Cunosc, la Peciu Nou, trei cazuri în care oasele calcinate au fost depuse direct pe sol — eventual, în pungi de piele sau material textil, fără a fi însoțite de inventar ceramic sau metalic. Două morminte de acest fel s-au găsit și la Ticvanu Mare. De fiecare dată, la Peciu Nou, oasele umane calcinate au fost descoperite în poziție secundară, fiind deranjate de amplasarea ulterioară a altor morminte de incinerare în urnă sau de înhumare. Dacă aceste cazuri constituie întâmplări sau elemente distincte de ritual, rămâne încă o întrebare. O situație mai clară o prezintă mormântul de incinerare fără inventar ceramic de la Timișoara-Fratelia. În acesta, între oasele incinerate care fuseseră evident depuse într-o pungă, fiind grupate în sol într-un soi de „sferă”, s-a găsit lama unui fierăstrău din bronz.

Cunosc numai două morminte care au fost cu certitudine cenotafuri. Unul dintre acestea a fost găsit la Fratelia și conținea, pe lângă un bogat inventar ceramic, oase de la ofranda de carne și o jumătate dintr-un topor de piatră șlefuită, neolitic. Cel de al doilea este cenotaful menționat deja de la Peciu Nou.

Dacă despre unul din mormintele de înhumare în poziție chircită de la Peciu Nou am făcut deja mențiune, celălalt, lipsit de inventar, are aceeași orientare ca și primul, deranjând un mormânt de incinerare fără urnă din faza veche și — în actualul stadiu al cercetării — nu pot să mă pronunț în ce privește poziția sa în planul de ansamblu al necropolei investigată doar parțial.

Elementele ritualului de înmormântare indică o complexitate deosebită, fiind relativ bine cunoscute. Din câte știu, incinerarea se făcea pe o platformă pe care se ridica rugul. Resturile platformei de lut ars de la Fratelia, care a avut o lungime de cca. 10 m, aveau o grosime de 7—10 cm, indicând utilizarea ei repetată. Combustibilul necesar incinerării va fi fost lemn de esență moale, după cum par să o indice puținele și minus-

¹³ Medeleț 1993.

¹⁴ Nicolăescu-Plopșor — Wolski 1975.

culele fragmente de lemn carbonizat găsite în preajma urnelor sau în urnele câtorva morminte, dar și flora deductibilă pentru această zonă joasă de stepă și silvostepă. Nu este exclusă nici folosirea stufului.

Defuncții erau depuși pe rug îmbrăcați. În lipsa analizelor antropologice, mormintele cu podoabe pot fi considerate probabil feminine iar cele lipsite, în general, de inventar metalic, masculine. De asemenea, masculine pot fi considerate mormintele — puține la număr — care conțin arme. Cele două morminte cu securi de luptă cu disc, dintre care una ruptă, de la Cruceni, mormântul cenotaf cu pumnal de la Peciu Nou, cele două morminte cu pumnale scurte de la Fratelia, indică prin raritatea lor că depunerea armelor în mormintele epocii constituia o excepție. Cele două morminte de înhumatie de la Peciu Nou sunt de bărbat și femeie adulți. Cu excepția pumnalului din cenotaful de la Peciu Nou, obiectele din bronz — brățări, ace, verigi de tâmplă, pandantive ochelari ș.a., puțin numeroase în raport cu numărul total de morminte, prezintă urme de trecere prin foc, multe dintre ele fiind deformate sau parțial topite. Din acest motiv pare plauzibil că defuncții erau așezați pe rug îmbrăcați și împodobiți cu podoabele personale. Podoabe de bronz se găsesc în număr relativ mare în raport cu totalul mormintelor, în mormintele de fetițe.

În necropolele de la Timișoara-Fratelia, Voiteg și Peciu Nou s-au descoperit mai multe morminte duble sau triple în care alături de adultul — femeie era îngropat un copil sau mai mulți. În mai multe cazuri, s-a putut stabili amestecarea oaselor de adult și de copil în urna celui din urmă. Așadar, arderea comună, pe același rug a mamei și copilului decedați concomitent, poate fi considerată o realitate. Analizele antropologice vor fi cele în măsură să stabilească dacă și în cazul mormintelor duble de adulți arderea acestora s-a făcut pe același rug. Dimensiunile și cantitatea fragmentelor de oase calcinate nu pot constitui indicii în ce privește intensitatea cremațiunii din motive ce vor fi enumerate mai la vale.

S-a afirmat¹⁵ că inventarul ceramic al viitorului mormânt s-a aflat, de asemenea, așezat pe rug, invocându-se petele de culoare diferită de pe unele vase, deformarea unora dintre ele (foarte rar), și dispariția slipului lustruit de pe vase. Argumentele nu sunt convingătoare: petele de culoare și unele deformări pot apărea în cursul arderii inițiale a vaselor de către olari. În ce privește slipul lustruit, dispariția sa de pe întreaga suprafață a vaselor indică, cu certitudine, faptul că el nici nu a existat. Tot astfel, ipoteza încrustării cu alb a ornamentelor realizate cu șnur fals sau cu incizii care ar fi dispărut datorită plasării vaselor pe rug la o temperatură ridicată, nu poate fi susținută. Cele câteva vase de import având ornamentele încrustate cu alb, ajunse în zonă de pe valea Dunării care au fost descoperite la Cruceni și la Peciu Nou, și-au păstrat — cel puțin parțial — această încrustație. În consecință, cu un mare grad de probabilitate, inventarul ceramic nu era depus pe sau în imediata vecinătate a rugului de incineratie.

După incinerarea defunctului, o parte din rămășițele cinerate erau depuse în urnă, după ce se răceau într-o ordine bine stabilită, care a fost

¹⁵ Radu 1973 și descoperirile din inventarul Muzeului Banatului.

observată în numeroase morminte de adulți din necropolele de la Fratelia, Voiteg și Peciu Nou. Pe fundul urnei se așezau resturi din oasele membrilor inferioare, spre jumătatea și în partea superioară a urnei erau așezate resturi din torace și din membrele superioare, iar spre gura urnei, se așezau fragmente din calota craniană. Firesc, podoabele se aflau în jumătatea superioară a urnei. Fragmentele de oase erau alese cu grijă din cenușa rugului. În peste 300 de morminte pe care le-am demontat nu am găsit amestecul de oase și cenușă atât de des pomenit și devenit loc comun în exprimare. Tot astfel se făcea și alegerea podoabelor sau a fragmentelor de podoabe. Această observație mă face să reflectez la tipul de construcție al rugului, ca și la amplasarea defunctului pe el, fără ca să pot indica o soluție pe deplin acceptabilă. Chiar dacă în momentul dezvelirii mormântului, oasele incinerate din urnă ocupă numai jumătate din volumul acesteia, inițial, ele ocupau, de regulă întregul volum, până la gura acesteia. Tasarea lor ulterioară face ca pământul găsit în urne, ajuns acolo ulterior, să nu aibă relevanță în analiza complexului închis respectiv. Că situația se va fi înfățișat astfel adesea — cel puțin în cazul mormintelor de adulți — o demonstrează strachinile sau cămile așezate pe gura urnelor din unele morminte. În câteva rânduri s-a găsit jumătate din același vas — „capac“ în interiorul urnei și jumătate din el în afara acesteia. Alteori, cana așezată inițial pe gura urnei, având diametrul maxim mai mic decât al gâtului urnei, a fost găsită în urnă, deasupra oaselor calcinate, fără a fi servit drept urnă pentru un al doilea mormânt de nou născut, în vreme ce toarta sau o parte a toartei ei se afla în afara urnei. Din cele descrise privind depunerea oaselor în urne, rezultă că nici mărimea oaselor calcinate, nici numărul lor nu constituie dovezi suficiente privind intensitatea cinerării defuncților. Cum cunosc însă și cazuri în care cantitatea de oase incinerate depuse în urnă a fost foarte redusă. Ar fi posibil ca analiza antropologică să furnizeze elemente complementare utile, dar tot așa, motivația acestor situații s-ar putea să rămână inexplicabilă. Din motive pe care prefer să nu le amintesc — ele neavându-și locul în rândurile de față — osemintele calcinate ale majorității mormintelor de la Cruceni, cu excepția a patru, și a totalității mormintelor de la Bobda, nu s-au păstrat.

Elementele de mobilier funerar ceramic sunt o componentă deosebit de grăitoare a ritului și ritualului funerar. După cercetarea de către profesorul Marius Moga s-a conturat ideea existenței, în majoritatea mormintelor a așa numitei *triade* de vase: urnă, strachină și cană. În general, această *triadă*, constituie o realitate fără a putea fi absolutizată. Cercetările mai recente de la Fratelia, Voiteg și Peciu Nou au evidențiat o situație de ansamblu mult mai complexă, cu numeroase abateri de la regulă. Unele din aceste abateri devin ele însele reguli pentru o necropolă sau alta, indicând existența unor cutume funerare ce diferă de la comunitate la comunitate. Astfel, spre deosebire de toate celelalte necropole discutate, la Timișoara-Fratelia, un număr relativ mare de morminte au ca mobilier funerar până la șase vase fără a fi morminte duble iar dimensiunile unora dintre castroane, supradimensionate, sugerează utilizarea lor concomitentă de către mai multe persoane, poate chiar în cadrul banchetului funerar și îngroparea lor ulterioară în mormânt fără

a fi sparte. În afara acestei distincții, în toate sau în unele din necropolele cercetate se află și următoarele tipuri de morminte:

- morminte care nu conțin decât urna cu inventar ceramic;
- morminte de adulți care pe lângă urnă mai conțin ca vas adiacent doar strachina sau doar cana (foarte rar);
- morminte care, pe lângă *triadă*, au în inventar un vas-sac de factură grosolană, (numeroase la Fratelia);
- morminte în care urna este un vas sac de factură grosolană (mai ales, la Peciu Nou);
- morminte de copii în care o cană este folosită drept urnă. De regulă, este acoperită cu o strachină, o cană mai mică sau cu un fragment de vas mai mare rupt din vechime (Voiteg, Bobda, Peciu Nou); multe din mormintele cu urnă — cană conțin podoabe din bronz, indicând sexul defunctului;
- morminte ce conțin o singură urnă cu oase incinerate dar un număr dublu de vase adiacente ce se departajează prin dimensiuni, indicând foarte probabil, un mormânt dublu;
- morminte duble ce conțin două urne, dar un singur set de vase adiacente (la Fratelia: un mormânt cu două urne aparținând a doi defuncți maturi, departajați pe sexe prin podoabele din una din urne care erau însoțite de un castron de mari dimensiuni, o cană și un vas dublu — solniță);
- morminte ce conțin o singură urnă de adult în interiorul căreia se află urna mică a copilului (rar, la Fratelia);
- într-un singur caz, în urnă, deasupra osemintelor incinerate ale unui matur au fost plasate cinci cănițe în care nu se aflau oseminte calcinate (Fratelia).

În legătură cu mobilierul funerar ceramic sunt de făcut însă alte câteva observații și anume:

— utilizarea unor vase de dimensiuni ce variază în funcție de vârsta celui decedat. Nu cunosc niciun caz în care oasele calcinate de copil să fi fost depuse singure într-o urnă de dimensiuni normale;

— tot astfel cana și strachina din mormintele de copii au dimensiuni mult mai mici decât vasele cu aceeași destinație din mormintele de adulți;

— în cazul mormintelor de sugari se întâlnesc adesea vase miniaturale a căror utilizare este strict simbolică;

— exclusiv în necropola de la Fratelia, numai în mormintele de copii, se întâlnește un vas mic cu buza perforată în patru locuri și cu două tortițe care este adesea însoțit de un căpăcel perforat la fel; laolaltă ele au servit ca afumătoare atârnată deasupra leagănului pentru a proteja pruncul de insecte;

— un procent ridicat de morminte (aproximativ 30%), în care există *triada* de vase, indică foarte clar prin pastă, ardere, finisare ornamentare și forme că cele trei piese ale inventarului funerar ceramic au fost confecționate concomitent de același meșter. Faptul poate fi constatat cu ochiul liber și — în absența unor investigații sofisticate și costisitoare — observarea cu o lupă binoculară a ornamentului în șnur fals pe care am făcut-o la câteva morminte, a demonstrat utilizarea atât la urnă cât și

la cană sau strachină a aceluiași instrument pentru realizarea ornamentului. Este de presupus că studierea amprentelor digitale păstrate în lutul vaselor — câte vor fi — ar putea furniza indicii suplimentare. Fără să contest importanța unor metode moderne de investigare costisitoare sau foarte costisitoare, doream doar să atrag atenția că alte posibilități de investigare mult mai ieftine și mai simple nu au fost încă epuizate. Există, deci, morminte pentru care mobilierul funerar ceramic a fost fie „comandat“ din timp, fie confectionat special în momentul îngropării defunctului. Cele două ipoteze nu se exclud. Prima dintre ele sugerează existența unui soi de „zestre“ pregătită din timp de cel ce urmează să moară sau de familia acestuia, „zestre“ în care se include și mobilierul funerar ceramic comandat din vreme olarului. Cea de a doua ipoteză implică eliminarea lunilor reci din an, între octombrie sau noiembrie și martie sau aprilie, în care confectionarea și arderea vaselor din lut nu putea fi practic, realizată, ca moment de îngropare a unora dintre defuncți. Faptul că la Fratelia și la Peciu Nou, în cazul câtorva morminte duble (adult — copil nou născut), inventarul ceramic pentru noul născut este identic, morfologic cu cel al adultului, pare să pledeze în favoarea celei de a doua ipoteze dacă acceptăm că moartea simultană a mamei și pruncului a fost intempestivă. Această observație nu exclude însă și prima ipoteză. Uniformitatea ceramicii din așezări și necropole pare să indice existența centrelor de olari ce deserveau mai multe comunități rurale, producând vasele în „serii“ din care cumpărătorul își putea alege *triada* necesară înmormântării. Tot astfel, poate va fi fost aleasă și zestre de veselă a miresei, atunci când se întemeia o nouă gospodărie. Aceste centre (sau centru?) de olărit, vor fi fost amplasate la mică distanță de comunitățile pe care le deserveau de vreme ce în general, vasele din necropolele amintite nu prezintă urme de reparații. Numai la Peciu Nou, în morminte au fost găsite patru vase „vechi“, cu rupturi sau defecte existente încă înainte de îngropare. Pe de altă parte, perforațiile intenționate din unele urne, ulterioare arderii lor, pot să indice că vasele respective nu au fost confectionate în scop funerar.

Așa-zisa ofrandă, desemnează de regulă vasele adiacente urnei și — atunci când există resturi palpabile — conținutul acestora. Cel puțin în cazul necropolelor în discuție dar nu numai, noțiunea de ofrandă mi se pare limitativă, mai bine spus un nou loc comun al cărui punct inițial se află în cercetările mai vechi de arheologie clasică. De câte ori aceste vase adiacente există, ele indică clar că au servit îngropării laolaltă cu defunctul a unei cantități de hrană în strachină și a unei cantități de lichid în cană. Alimentul solid din strachină va fi fost carnea. Atunci când bucata de carne pusă în strachină a avut și os, acesta s-a păstrat și analizele făcute deja pentru o parte din morminte¹⁶ indică faptul că ea a fost pregătită la foc și că nu a existat o opțiune pentru o singură specie de animal care să fi fost jertfit. Faptul că niciodată, alături de carnea din strachină nu au fost găsite cuțite pare să indice fie că aceasta era bine preparată, instrumentul tăios nefiind necesar, fie că, în credințele tracilor timpurii din zonă depunerea unor instrumente tăioase în morminte era interzisă (mă gândesc la un fel de *acusmată* pitagoreică,

¹⁶ *El Susi* 1990.

ce pare mai apropiată spiritual de lumea strămoșilor noștri decât tabu-urile insulare sau subtropicale). Prezența alimentelor solide sau lichide în morminte nu presupune în mod necesar — datorită veselei în care sunt depuse de regulă — investirea lor cu atributul ofrandei dată divinității, ele putând fi și resursele de hrană necesare defunctului în călătoria sa spre o altă lume. În consecință, utilizarea termenului de ofrandă mi se pare discutabilă pentru necropolele aflate în discuție.

În ce privește *amplasarea vaselor adiacente în morminte, în raport cu urna*, cunosc următoarele situații:

- vasele adiacente sunt plasate sub baza urnei, fiind acoperite de fundul acesteia (foarte rar, la Fratelia — două cănițe îmbucate una în cealaltă erau plasate sub fundul unei urne);

- vasele adiacente sunt plasate la nivelul fundului urnei, lângă aceasta (situație frecventă);

- vasele adiacente sunt plasate la nivelul diametrului maxim al urnei sau pe umărul acesteia (situație frecventă);

- vasul (vasele) adiacent(e) este (sunt) plasat(e) pe gura urnei, constituind un soi de capac (situație relativ rară, dar prezentă în toate necropolele);

- vasele adiacente sunt plasate în interiorul urnei (foarte rar la Fratelia, foarte des la Ticvanu Mare);

- unele din vasele adiacente sau părți de vase mari, rupte din vechime, sunt plasate pe cant, cu scopul de a „proteja“ mobilierul funerar propriu-zis, formând un soi de cistă (foarte rar la Fratelia și Peciu Nou).

Amplasarea vaselor adiacente din mormânt în raport cu urna și cu punctele cardinale, constituie o altă problemă ce se cuvine a fi menționată. În urma cercetărilor de la Cruceni din 1958, profesorul Marius Moga a remarcat într-un număr important de cazuri că vasele adiacente erau plasate în raport cu urna pe un arc de cerc cuprins între NE și SE. Pe baza acestei observații, a formulat ipoteza îngropării defuncților incinerăți dimineața, în momentul răsăritului aparent al soarelui în diferite anotimpuri, vasele adiacente fiind, deci, considerate, laolaltă cu alimentele conținute, o ofrandă adusă divinității solare. Dacă observația este demnă de reținut pentru necropola de la Cruceni, ea nu se confirmă în necropolele de la Voiteg, Fratelia și Peciu Nou. În toate aceste trei necropole vasele adiacente sunt amplasate spre toate punctele cardinale, predominând numeric cele plasate pe arcu de cerc cuprins între NE și SV față de urnă. Observația este importantă indicând poate că marea majoritate a îngropărilor se făceau ziua și că unul din elementele fundamentale ale religiei nord-tracilor era cel uranian. În același timp însă ea repune în discuție caracterul de ofrandă al vaselor adiacente urnei și al conținutului lor.

Poziția urnei în mormânt, comportă la rândul-i unele observații. În majoritatea cazurilor, urna a fost găsită plasată în poziție verticală. Există unele excepții când urna este plasată în poziție oblică, fapt ce s-ar putea explica prin simpla dezechilibrare a acesteia în procesul de umplere rapidă cu pământ a gropii mormântului. Am încercat să ofer o explicație plauzibilă pentru unicul mormânt al cărui inventar ceramic

a fost plasat în totalitate și intenționat cu gura în jos, mormânt aflat în necropola de la Peciu Nou.

În sfârșit, rămân de explicat acele cazuri când urnele mormintelor au fost descoperite culcate, în poziție orizontală, morminte ce se întâlnesc rar la Fratelia, Cruceni și Ticvanu Mare și sunt mai numeroase (șase cazuri), la Peciu Nou. Această poziție a urnelor nu se datorează întâmplării. Nu-mi pot explica semnificația și motivația acestui element de ritual.

Despre *gropile mormintelor*. Referindu-se la necropolele de la Cruceni și de la Bobda, profesorul Marius Moga afirma că nu a putut sesiza conturul lor la nici unul din cele peste 100 de morminte cercetate, situație considerată pe atunci drept anormală. Aproape două decenii mai târziu, în timpul cercetărilor din necropola de la Fratelia am constatat aceeași situație care a fost reconfirmată în cercetările de la Voiteg și de la Peciu Nou. Nici încercările unor colegi (invitați să asiste la cercetări într-un moment sau altul), de a sesiza conturul gropilor mormintelor nu au fost încununate de succes. După câte știu, situația este identică în necropola de la Ticvanu Mare. Dimensiunile în plan ale gropilor, ca și adâncimea lor, pot fi doar deduse din dimensiunile vaselor ce le conțin. În foarte puține cazuri pământul din imediata vecinătate a urnei și vaselor adiacente este pigmentat sporadic cu fragmente foarte mici de chirpic, carbune sau oase umane calcinate. Uneori, ele se explică prin gropile de rozătoare. În niciunul din mormintele pe care le cunosc nu s-au constatat urme ale banchetului funerar, însoțit de spargerea rituală a vaselor folosite la acesta. Faptul că gropile mormintelor nu pot fi practic delimitate își găsește explicația în modalitatea excavării și astupării lor. Aceste gropi circulare sau ovale în plan, depășeau, de regulă, cu puțin, diametrul maxim al urnei. Faptul că în majoritatea mormintelor cu vase adiacente, acestea sunt amplasate sub diametrul maxim al urnelor sau deasupra acestuia, sprijinite de umărul urnelor, constituie un indiciu în acest sens. Situația nu poate fi absolutizată de vreme ce se cunosc morminte în care vasele adiacente sunt plasate la nivelul diametrului maxim al urnei ca și morminte în care urna este culcată, indicând o groapă cu dimensiuni mai mari. Oricum, în secțiune, gropile vor fi fost tronconice, cu baza mică la fundul lor. Umplerea lor cu pământ, după depunerea urnei și a vaselor adiacente a fost însă executată cu deosebită grijă, evitându-se amestecul dintre lutul galben sau nisipul scos din groapă și humusul negru antic decapat inițial. Volumul de sol înlocuit de inventarul funerar a format apoi, în locul mormântului un soi de moviliță care a fost acoperită cu humusul antic. Această moviliță, presupusă logic, nu a putut fi surprinsă niciodată în săpătură.

Adâncimea gropilor variază deși mormintele profunde, aflate la 1—1,3 m adâncime, constituie excepții. Majoritatea mormintelor se adâncesc în sol până la 0,60—0,80 m. Dacă ținem seama de înălțimea urnelor, cuprinse, în general, între 0,25—0,45 m, rezultă că gura urnelor era acoperită cu un strat relativ subțire de pământ. În necropola de la Peciu Nou, mormintele de copii sau adolescenți sunt îngropate la o adâncime foarte mică, de 0,20—0,30 m, practic în humusul care este arat. Această situație pune serios sub semnul îndoielii așa zisa teorie a mlaștinilor de

nelocuit din câmpia Banatului și indică, de asemenea, că, în zonă, creșterea naturală a solului pe parcursul a mai bine de trei milenii este practic nulă, observație valabilă și pentru necropolele de la Fratelia și Voiteg.

În cazul mormintelor duble (matur — copil), întotdeauna adâncimea mormântului este cea a urnei adultului și niciodată nu s-a constatat plasarea urnei de copil deasupra urnei maturului.

Există un singur mormânt în care, lângă urnă, s-a aflat o piatră, — gresie de factură nisipoasă, trecută prin foc —, iar în timpul excavărilor, pe întreaga suprafață cercetată în necropolele în discuție, nu s-au găsit pietre. Este evident că materialul litic nu era agreat (sau poate interzis?), în spațiul necropolelor și că el nu a fost utilizat pentru „marcarea” la suprafață a locului mormintelor. Totuși, aceste morminte au fost „marcate” nu numai prin moviile de pământ pe care le aminteam și care, firesc, datorită intemperiilor și vegetației s-ar fi aplatizat într-un timp foarte scurt. Până în prezent nu s-au găsit urmele unor stâlpi de lemn, deși existența lor este de presupus. Se poate, de asemenea, presupune că erau scurți și că nu era necesară adâncirea bazei lor în sol dincolo de nivelul humusului antic. Analogia pentru această situație o furnizează locuințele epocii, numeroase dintre ele neavând nici o alveolă pentru stâlpi sau prăjini care să se adâncească până la nivelul solului viu. Această „însemnare” a mormintelor exista și era permanent vizibilă, necesitate impusă nu numai de religia tracilor de nord din acea vreme (raporturi urano-chotoniene, periodicitate calendaristică etc.), ci și de rațiunile practice ale amplasării mormintelor mai noi în raport cu cele vechi fără ca unele să le deranjeze pe celelalte. La Cruceni și Bobda, din câte știu, nu se cunosc suprapuneri de morminte¹⁷. La Fratelia există un singur caz în care un mormânt mai nou îl deranjează pe cel vechi, deși, tipologic, nu pot fi făcute diferențieri cronologice între cele două complexe. La Voiteg, între 24 de morminte, într-un singur caz un mormânt mai nou deranjează unul mai vechi. La Peciu Nou însă, din cele 76 morminte cercetate până în 1989, 14 au fost deranjate de alte morminte ale aceleși necropole, constituind, foarte probabil, o consecință a spațiului „insular”, limitat în care aceasta era amplasată, fără ca explicația să satisfacă în totalitate. Evident, în actualul stadiu de cercetare al acestei necropole¹⁸ nu poate fi vorba de concluzii definitive dar unele aspecte se cuvin a fi semnalate. În zona nordică a necropolei densitatea mormintelor este mare. Aici, între mormintele fazei vechi (Cruceni I), se intercalează morminte dintr-o fază intermediară, 7 la număr, la care urna este un vas sac grosolan în șase cazuri iar în cel de-al șaptelea este un pyraonoi ai cărui pereți exteriori au fost înălțurați din vechime. Ulterior, în aceeași zonă, mai bine zis în același pâlă de morminte apar mormintele cu inventar ceramic asemănător fazei Bobda II, deci etapei târzii a necropolelor de acest fel. Tot în cadrul acestui pâlă de morminte se grupează majoritatea cazurilor (9) de morminte, deranjate de altele ulterioare. În șapte cazuri, inventarul ceramic al mormintelor mai vechi este relativ deranjat, dar lăsat pe loc și reîngro-

¹⁷ Afirmația o fac cu rezervele cuvenite.

¹⁸ Cercetările au fost întrerupte în 1991.

pat. Această reîngropare este însoțită de un ritual de la care, arheologic, au putut fi surprinse următoarele caracteristici:

- cu prilejul „reîngropării”, în groapa acestor morminte deranjate se introduc fragmente relativ mari de chirpici trecut prin foc, ce pot fi fragmente de rug sau vatră deși, pe unul dintre ele se văd clar amprente de nuiielelor;

- cu prilejul deranjării mormintelor, în trei cazuri s-a constatat că o parte din oasele calcinate din urnă au fost împrăștiate împrejurul ei și, odată cu ele, fragmente mici din bronz de la podoabe trecute prin foc;

- în două cazuri podoabele din bronz ce se aflau în urne au fost jefuite. Între oasele incinerate din două urne s-au găsit mai multe fragmente impregnate cu oxid verde de cupru fără a se găsi vreun fragment de obiect metalic.

Ar fi posibil deci să fi existat o jefuire a unor morminte mai vechi. Ipoteza nu este lipsită în întregime de temei. Până în prezent, cu excepția pieselor de fier de la Bobda, totalitatea inventarului metalic din mormintele câmpurilor de urne funerare bănățene este din bronz. Singura excepție o constituie un inel de buclă, găsit la Peciu Nou, care este confecționat din bronz aurit. Lăsând la o parte semnificațiile tehnice ale descoperirii, ipotetic se poate presupune că cel puțin unele morminte au fost deranjate pentru a se căuta în ele podoabe din metal prețios. În același timp este posibil ca semnele puse la unele morminte să fi dispărut și deranjarea lor cu prilejul unor noi înmormântări să fi fost întâmplătoare, cel puțin în unele cazuri, mai ales în alte zone ale necropolei, unde distrugerea mormintelor mai vechi nu a fost însoțită de reîngroparea lor după un anumit ritual.

Atât în necropola de la Cruceni, cât și în cele de la Fratelia și Peciu Nou s-a constatat existența unor grupări sau pâlcuri de morminte separate între ele prin spații goale, aceste pâlcuri indicând, probabil, gruparea mormintelor pe ginți, dar și faptul că spațiul intern al necropolelor era delimitat în mai multe sectoare a căror întindere era respectată permanent. În actualul stadiu al cercetării dezvoltarea implicațiilor acestei observații nu este posibilă.

În fine, se cuvin semnalate și alte câteva elemente de ritual:

- astfel, în necropola de la Bobda, protomele suprainălțate, antropomorfe ale cânilor folosite drept urne, ca și cei șase lobi ai unei străchini cu picior pedestal, fuseseră rupte intenționat din vechime. Obiceiul este caracteristic numai necropolei de la Bobda. El nu se regăsește în necropola de la Cruceni și nici în cele de la Fratelia, Voiteg sau Peciu Nou unde câni asemănătoare celor de la Bobda sunt utilizate drept urne;

- în necropola de la Fratelia, la urnele din faza târzie, cu ornamente canelate se constată în repetate rânduri perforarea centrală a fundului urnei, după ce aceasta a fost confecționată; la Ticvaniu Marc majoritatea urnelor sunt astfel perforate;

- în mobilierul ceramic al mormintelor de la Cruceni, Bobda, Voiteg sau Ticvaniu Mare, vasele duble — solniță cu mâner central lipsesc. Ele sunt prezente la Fratelia și Peciu Nou și — spre deosebire de unele piese dunărene similare — nu sunt ornamentate;

— între oasele incinerate ale unui mormânt de la Peciu Nou s-a descoperit o rondelă din os, rezultată din trepanarea unui craniu uman, care fusese trecută prin foc, odată cu defunctul.

O statistică întocmită pentru 76 de morminte cercetate la Peciu Nou, între 1987 şi 1989 se prezintă astfel:

- 14 morminte au fost deranjate parţial sau total de lucrările agricole moderne;
- 7 morminte au fost deranjate în perioada de funcţionare a necropolei, inventarul lor fiind reîngropat după un anumit ritual sesizabil parţial în cercetarea arheologică;
- alte 7 morminte au mai fost deranjate în perioada de funcţionare a necropolei;
- 73 de morminte sunt de incinerare, dintre care 70 în urnă, iar 3 morminte cu oasele depuse pe sol;
- au fost dezvelite un cenotaf şi două morminte de inhumare în poziţie chirchită;
- 12 morminte folosesc căni drept urne. Într-un caz, urna este un vas mic cu două toarte;
- 6 morminte folosesc drept urnă un vas-sac de factură grosolană, iar un mormânt are drept urnă un pyraunoi transformat practic într-un vas sac prin înlăturarea cămăşii exterioare;
- 24 de morminte conţin fragmente de podoabe din bronz;
- 58 de morminte au urna aşezată în poziţie verticală;
- 6 morminte au urna aşezată în poziţie orizontală;
- în 23 de morminte urna nu este însoţită de alte vase;
- în 5 morminte urna are ca vas adiacent doar o cană;
- în 34 de morminte urna este însoţită de strachină şi castron;
- la 21 din morminte s-au găsit oase de la ofranda animală. În 15 cazuri (dintre care un mormânt cu două ofrande), carnea cu os era depusă în vasul adiacent urnei, în 4 cazuri osul a fost găsit pe sol, la baza urnei şi în 2 cazuri, în urne s-au găsit oase de animale care nu fuseseră trecute prin foc;
- la 4 morminte urna avea drept capac un fragment dintr-un alt vas rupt din vechime;
- la 3 morminte vasele adiacente (castronaş şi căniţă), au acoperit gura urnei;
- la două morminte urna era protejată cu un soi de cistă realizată din câteva mari fragmente de vase;
- în afară de acel pyraunoi amintit, în morminte s-au mai găsit 3 vase „vechi”: o cană cu toarta ruptă din vechime, o alta, cu piciorul pedestal rupt, la fel şi o urnă cu pereţii exteriori puternic exfoliaţi din vechime;
- 26 de morminte au conţinut o cantitate mare de oase calcinate, iar alte 43 de morminte (majoritatea de copii), au conţinut cantităţi mici de astfel de oase;
- cu rezervele cuvenite, în lipsa analizei antropologice, 34 de morminte par a fi de copii şi adolescenţi, iar 42 de maturi;
- 11 morminte aveau vasele adiacente plasate la SE de urnă, iar 10, la sud. Vasele adiacente erau plasate la est, sud-vest sau

nord-est de urnă în câte patru cazuri. În două morminte aceste vase erau plasate la nord-vest, iar într-unul, spre nord;

— în două cazuri mormintele duble sunt de maturi.

Bună parte din cele prezentate în notele preliminare de față constituie ipoteze de lucru în orientarea cercetărilor viitoare, ordonarea prezentă a faptelor putând servi, eventual, scheletului unei structuri computerizate privind ritul și ritualul funerar. În același timp însă, ele întregesc imaginea „etnoarheologică” a tracilor nordici în jurul veacurilor când spațiul est-mediteranean a fost zguduit de mari mișcări de populație la care au participat și mari grupuri din zona de la nord de Dunărea mijlocie și inferioară.

FLORIN MEDELEȚ

BIBLIOGRAFIE

- HOREDT 1967 K. HOREDT, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în *StComSibiu*, 13, 1967, p. 137—153.
- HOREDT 1967/a K. HOREDT, *Probleme de fängebronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien*, în *AAC*, IX, 1, 1967, p. 6—26.
- MEDELEȚ 1993 FL. MEDELEȚ, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orășoara, județul Timiș)*, în *AnB, S.N.*, II, 1993, p. 119—150.
- MILLEKER 1897; 1906 F. MILLEKER, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, Timișoara, 1897; III, Timișoara, 1906.
- MILLEKER 1905 B. MILLEKER, *A váttinai őstelep*, în *TRET*, XXI, 1, 1905, p. 1—75.
- MORINTZ 1978 S. MORINTZ, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978.
- NICOLAESCU-PLOPȘOR — WOLSKI 1975 D. NICOLAESCU-PLOPȘOR — WANDA WOLSKI, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 27—28.
- RADU 1973 ORTANSA RADU, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, în *SCIV*, 24, 3, 1973, p. 503—520.
- EL SUSI 1990 GEORGETA EL SUSI, *Ofrande animale din necropola de incinerare de la Voiteg (jud. Timiș)*, în *Thraco-Dacica*, XI, 1—2, 1990, p. 249—251.
- TASIĆ 1962 N. TASIĆ, *Belegiš, Stara Pazova — Praistorijsko naselje i nekropola*, în *ArhPregl*, 4, 1962, p. 46—50.
- TASIĆ 1963 N. TASIĆ, *Stojica Gummo, Belegiš, Stara Pazova — nekropola ravnih polja*, în *ArhPregl*, 5, 1963, p. 50—52.
- TASIĆ 1964 N. TASIĆ, *Gradac, Stojica Gummo, Belegiš Stara Pazova — kompleks praistorijskih nekropole i naselje*, în *ArhPregl*, 6, 1964, p. 25—28.
- TODOROVIĆ 1977 J. TODOROVIĆ, *Praistorijska Karaburma, II (Nekropola bronzanog doba)*, în *DissMonSADJ*, XIX, Belgrad, 1977.

LES CHAMPS D'URNES FUNÉRAIRES DE BANAT

(Résumé)

Cet étude a pour but une discussion sur le rite et le ritual funéraires des Thraces du Nord. Notre recherche se borne au territoire du Banat et au laps de temps qui comprend la fin de l'Âge du Bronze et le début de la civilisation hallstattienne.